

מחנה ב'

מאת

י. אהרונז'י

בסקירה זו מסוכמות תוצאות עבודתן של שתי משלחות באיזור: הראשונה פעלה מן ה-25 בינואר עד ה-2 בפברואר 1960¹, ואילו השנייה — מן ה-23 במרץ עד ה-6 באפריל 1960². זו האחרונה ערכה את הסקר שלה במסגרת המיבצע הגדול לחקר המערות של מדבר-יהודה.

המשלחת הראשונה בחרה בנחל-צאלים משתי סיבות: (א) איזור זה לא נסקר על-ידי משלחות קודמות, שעבדו בנחל-חבר בשנים 1953 ו-1955³ ובסביבות עין-גדי בשנים 1949 ו-1956⁴. בתקופת הסיורים בנחל-חבר הגענו עד נחל-משמר, אך האיזור של נחל-צאלים ונחל-הרדוף, הנשפך לתוכו, לא

1. במשלחת הראשונה השתתפו, נוסף על אנשי צה"ל, החברים: אילנה, גיורא אילני, גדעון אלף, משה אשל, יגאל בן-אפרים, מאיר בן-דב, גבריאלה בקי, יוסף ברוך, דן ברין, שאול גולומב, ארנון גורן, שמעון דר, שמעון דרור, דניאל הכהן, עזרא זוסמן, רחל חכלילי, משה כוכבי, מיכה לבנה, בנימין לוי, גרשום לוי, רם מינס, זאב משל, שמעון נחמני, איתן עברי, יורם צפריר, יעקב קלטון, בנו רותנברג (צלם), דניאל שוראץ וישראל שיילוב.

2. במשלחת זו השתתפו החברים: חיים בלבן, גלבע בן-ארי, מאיר בן-דב, גבריאלה בקי, ארנון גורן, רחל גרינמן, שמעון דרור, רגה הברון, מנחם הורביץ, אברהם זכאי, דויד חדש, רחל חכלילי, משה כוכבי, בנימין לוי, גד מורן, מרדכי מורחי, נדב סנדר ודליה שני.

משה כוכבי ניהל את עבודת המשלחת בהצלחה רבה במשך ימים מספר, שבהם נעדר כותב הטורים האלה לרגל מחלה, ועל כך נתונות לו תודות והערכתו המיוחדת. צילומי השטח נעשו בחלקם על-ידי מר ב. רותנברג ובחלקם על-ידי מחבר הרשימה; צילומי הממצאים נעשו על-ידי גב' ה. ביברקראוט, והשרטוטים — בידי מר י. בכר. 3. ראה את הסיכומים הקצרים בהוברת: *IEJ*, 4, 1954, pp. 126 f.; 5, 1955, pp. 272 f. ; וכן את הסקירה הכללית בספרם של יוחנן אהרונז'י ובנו רותנברג: בעקבות מלכים ומורדים, תל-אביב 1960, עמ' 114—157. דין-וחשבון מפורט יתפרסם ב"עתידות", ג.

4. ב. מייזלר (= מזור), הפירות-נסיון בעין-גדי, ידיעות, טו (תש"י), עמ' 25—28; אהרונז'י, סקר ארכיאולוגי בעין-גדי, ידיעות, כב (תשי"ח), עמ' 27—45.

נבדק כלל. (ב) הגיעה אלינו שמועה, שחלק מן החומר מתקופת ברכוכבא "ממערות בלתי־ידועות", שנמכר על־ידי הבדווים לחוקרים בממלכת־ירדן, מוצאו מוואדי־סיאל, הוא נחל־צאלים.

נחל־צאלים הוא אחד הקאניונים הגדולים של מדבר־יהודה, שנשפך לים במרחק של 4 ק"מ, בקירוב, מצפון למצדה (ראה מפה, ציור 1). ארכו של הקאניון הראשי מגיע בקו אווירי ל־7 ק"מ, ובמרכזו, לערך, נשפך לתוכו נחל־הרדוף (וואדי־מרדף) מצפון. קאניון זה שוקק חיים יותר משאר נחלי־הסביבה, פרט לנחלים שמסביב לעין־גדי. הוא נתברך בשפע יחסי של מים, הודות לארבעה מעיינות קטנים: עין־צאלים (עין־ח'שיבה), עין־ענבה (עין־עניבה), עין־נמר (עין־אנ־מריה) ועין־צפצפה (עין־צפיצה). ממערב להם יש שני גבים גדולים, שבהם משתמרים מים במשך כל ימות השנה: בריכת־נעמה (ברכת־אנ־נעמה) ובריכת־צפירה (ברכת־אצ־צפירה). בצלעותיו נמצאים שלושה מעלים בנויים ונוחים: שניים בצפון — מעלה־צאלים⁵ ומעלה־הלוחמים⁶, ואחד בדרום — מעלה־ענבה.

בשני המיבצעים נקבע מחנה־המשלחת סמוך לגדה הצפונית של נחל־צאלים, מצפון להר־נמר (ח'שם־אם־א־סויד). מכאן נערך הסקר של האיזור ושל המערות שבמצוקים. להלן נתאר את הממצאים העיקריים לפי סדר תקופותיהן: התקופות הכלקוליתית, הישראלית (תקופת־הברזל) והרומית. היא תקופת ברכוכבא.

א. התקופה הכלקוליתית

מציאותם של שרידים מתקופה זו במדבר־יהודה אינה בחזקת חידוש, שהרי כבר נתגלו כמותם קודם־לכן בוואדי־מורבעת⁷, במערות של נחל־חבר⁸ ובעין־גדי⁹. ההפתעה העיקרית היא עדותם של הממצאים על אינטנסיביות החיים באיזור בתקופה הנדונה, העולה על זו של כל התקופות המאוחרות

5. מעלה זה ידוע גם בשם "מעלה־הפרדות", הואיל ופלוגת פרדות העלתה מכאן את האספקה לנחל־חבר בימי המיבצע של שנת 1953.

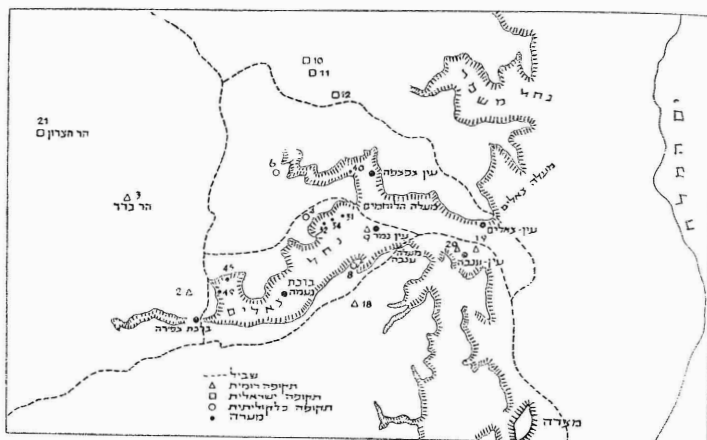
6. למעלה זה לא ניתן עד כה שם רשמי; השם הנזכר הוצע בימי פעולתה של המשלחת האחרונה על־שם המערות של לוחמי ברכוכבא שבקרבתו.

7. R. de Vaux, RB, 60, 1953, pp. 249–253.

8. החומר יתפרסם ב"עתיקות", ג (ראה למעלה, הערה 3).

9. י. נוה, שרידים כלקוליתיים בעין־גדי, ידיעות, כב (תשי"ח), עמ' 46–48.

יותר. לא זו בלבד שנתגלו שרידים שונים על-פני השטח, אלא אין כמעט מערה מתאימה למגורים, ולו גם הקטנה ביותר, ואף במקומות שהגישה אליהם היא קשה ביותר, שבה לא נחשפו שרידים מתקופה זו. בכל המערות, שבהן היו שרידים מן התקופה הרומית, נתגלה גם חומר מן התקופה הכל-קוליתית, ובכמה מערות היו שרידים מן התקופה האחרונה בלבד.

ציור 1

מבנים

אתר 6 — המבנה הברור ביותר, השוכן קרוב לגדה הדרומית של נחל-הרדוף (נ. צ. 1777.0862), נתגלה בשעתו על-ידי פראנק, שרשם את שמו "קצר-אם-אל-הרמל" וערך את תכניתו, אך לא עלה בידו לקבוע את תקופתו.¹⁰

צורת המבנים ברורה, לפי עדותו של פראנק, ואף תכניתם מדויקת היא. המבנה מורכב מחצר גדולה, מוקפת גדר בלתי-ריגולאית. במרכזה נשתמר מבנה פתוח לצד מזרח. החדר היחיד שבו קבוע בצד המערבי של החצר, ומצפון לו יש חצר קטנה נוספת. על-פני השטח נמצאו רק חרסים מעטים. אחדים מהם הם, כנראה, מן התקופה הכלקוליתית; שברייקנקנן עם קישוט של סריקת דגמים הם משלב קדום של תקופת הברונזה הקדומה;

F. Frank, ZDPV, 57, 1934, pp. 197 f., pl. 5A. 10

שברים של שפת סיר-בישול עם חורים מתחתיה הם מתקופת הברונזה התיכונה ב' וא'. בשעת עריכת הפירת-נסיון בחדר נתקלנו ברצפת-עפר, שהיתה מכוסה שכבת-פיח דקה, ונתגלו בה חרסים בודדים בלבד, שהם מן התקופה הכלקורית ליתית או מראשית תקופת הברונזה הקדומה. מסתבר אפוא, שהבניין הנדון הוקם בתקופה הכלקוליתית ונשאר עומד על תלו לפחות עד לשלב קדום של תקופת הברונזה הקדומה.

אתר 4 — כקילומטר ממערב ל"מעלה-הלוחמים", קרוב לגדה הצפונית של נחל-צאלים, נמצאו קטעי-בנייה בתוך אוכף קטן (נ. צ. 1784.0851). השרידים של הקירות הישרים והעגולים, הניכרים כאן, הם במצב הרוס מאוד. על-פני השטח מפוזרים חרסים כלקוליתיים. האתר נראה כמחנה-מגורים מעל למערות, שגם בהן נתגלה חומר מתקופה זו.

אתר 8 — נמצאו שרידי-בנייה וחרסים דומים לאלה שמעל למעלה-ענבה (נ. צ. 1795.0841, בקירוב)¹¹. מתחת למבנים יש מערות, שנבדקו במיבצע הגדול על-ידי משלחתו של פרופ' אביגד, ואף בהן נמצאו שרידים כלקוליתיים (ראה עמ' 13 ואילך).

המערות

כאמור, לא היתה מערה, שבה לא מצאנו קיראמיקה כלקוליתית, הדומה בקווים כלליים לזו של באר-שבע מאותה תקופה¹². הואיל ומלאכת הרפאות והמיון של חומר זה לא נשלמה — לא נוכל לדון בו כאן. במקום נמצאו גם שברים של מכתשי-בזלת מעין אלה שנתגלו בבאר-שבע. כן נתגלו שרידי-בדים, גזרי-עץ, מחצלות וחמרי-מזון, שמיונם ובדיקתם לא נסתיימו עד כה. הממצאים המעניינים ביותר נחשפו בשתי מערות קטנות מצפון לבריכת-צפירה (מערות 45 ו-49), שהגישה אליהן קשה מאוד, בתוך נחל-בדר, קרוב למפגשו עם נחל-צאלים. מערה 49 היא במצוק קשה בגדה הדרומית של נחל זה, ועלינו אליה בעזרת סולם-חבלים (ראה לוח ח', 1). פתחה גדול, עמקה כמה מטרים וחלקה הגדול ממולא עכשיו על-ידי סלע נפול, שלא יכולנו להזיזו. על מדרגת סלע סמוכה לו מצאנו ארבעה ראשי-אלות: שניים מהמאטית ושניים מנחושת (לוח י"ב, 2)¹³. סמוך לאבן הגדולה נתגלו שרידי-כיריים,

11. מחברה של סקירה זו לא ביקר באתר.

12. ראה: IEJ, 6, 1956, pp. 163–179, 226–238.

13. השווה: J. Perrot, The Excavations at Tell Abu Matar, near Beer-

ובקרבתם, נוסף לקיראמיקה, שרידי־בדים, קטעי־מחצלות או בסיסי־סלים (לוח י"א, 5—6) וחלק קדמי של גרון מברונזה או נחושת¹⁴ (לוח י"ב, 1). לידם נמצאה קבוצה של לוחיות־עצם ולוחיות־צדף מעובדות, שבחלקן העליון יש שני חורים. מקצתן מקושטות בקווים אלכסוניים (לוח י"ב, 3). הואיל וכולן נמצאו ביחד — יש לשער, שנשזרו על חבל ושימשו לקישוט. לוחיות מעין אלו מצויות גם בתרבות באר־שבע¹⁵. כן נתגלה כאן שבר של לוחית־שנהב מעורבדת מדגם גיאומטרי (לוח י"ב, 1, מימין). לוחית דומה, אך משוכללת יותר, נחשפה במערה 45, ממול למערה 49, בגדה הצפונית של נחל־בדר (לוח י"ב, 1, באמצע). במערה 32 נתגלה מרצע מעצם (לוח י"ב, 1)¹⁶.

תגליות מעניינות ביותר הן שתי שקיות־בד קשורות, שהכילו כמות גדולה של חרוזים בצבעים שונים מושחלים על הוטים (לוח י"א, 2—4) ולידן שרידי נרתיק עשוי חרוזים זעירים בצבע לבן וירוק (לוח י"א, 1). הם נמצאו באחת הפינות העמוקות של מערה 32 (ראה תכנית המערה, ציור 3, א'), שבה נמצא חומר מן התקופות הכלקוליתית והרומית. אנחנו מפרסמים כאן רק את תיאורם הכללי ונקדיש להם מחקר מיוחד.

רק אחרי השלמתו ועיבודו של כל החומר אפשר יהיה לדון ביתר פירוט על קשריה של תרבות כלקוליתית זו ועל מקומה המדויק במסגרת הכרונולוגית של תקופה זו. ראוי להדגיש כאן במיוחד את הניגוד החריף בין תנאי־המגורים הפרימיטיביים במערות לבין התוצרת המשוכללת בענפי־מלאכה שונים, החל בקיראמיקה וכלה בתעשיות מתכת ושנהב.

ב. התקופה הישראלית (תקופת־הברזל)

במערות שנבדקו לא מצאנו שום שרידים מתקופת־הברזל, אך נתקלנו בכמה מבנים על־פני השטח, מצפון ומצפון־מערב לנחל־צאלים. נסתפק כאן בתיאור קצר של האתרים שנרשמו במפה (ציור 1), ונקדיש להם תיאור מפורט בהזדמנות אחרת.

sheba, *IEJ*, 5, 1955, pls. 14A, 15A; מ. דותן, החפירות בח'רבת־בתר (באר־שבע), עתיקות, ב (תשי"ח), לוח VII, 1, 4.
14. השווה הגרזנים ממצר, *IEJ*, 7, 1957, pl. 37 D. הרכבם של כליה־מתכת טרם נבדק.

15. ראה: *IEJ*, 5, 1955, p. 172, fig. 20, 1—5, 10.
16. השווה: עתיקות, ג, ציור 18; 45, 18—20, 45, *RB*, 1953, pl. X.

אתר 21 — על הר־חצרון (רג'ם־אל־בִּקְרָה; ג. צ. 1722.0871), השולט על מבואותיו המערביים של נחל־צאלים, נתגלתה מצודה מן התקופה הישראליה, הדומה בתכניתה הכללית לזו של המצודה הישראלית במצפה עין־גדי¹⁷.

אתר 12 — זהו מצד קטן יותר, שנבנה על פסגה רמה מעל לסעיף הצפוני של נחל־הרדוף (ג. צ. 1791.0880, בקירוב), במרחק של 1.5 ק"מ, בקירוב, מדרום־מזרח להר־אֵתִי (ח'שם־אל־אתר). אספנו במקום כמות ניכרת של חרסים מן המאות ה־ט' והח' לפסה"ב.

אתר 11 — הוא בניין־מגורים, שנבנה כ־700 מ' מצפון—צפון־מערב לאתר הקודם (ג. צ. 1788.0887).

אתר 10 — הוא בית מטיפוס ה"בניין בעל ארבעה מרחבים", שהוקם כ־100 מ' מצפון־מערב לבניין הקודם (ג. צ. 1787.0888). גם כאן מצאנו חרסים רבים, הדומים לחרסים של אתר 12.

לפנינו אפוא שני מצדים (21, 12) ושני בתי־מגורים, שהוקמו בקרבת מצד 12. מבנים דומים נתגלו עד כה בחלקים הדרומיים של מדבר־יהודה רק בסביבת עין־גדי¹⁸ ובאיזור של נחל־קיני—נחל־חימר, מצפון להר־סדום¹⁹. ברור, שאין הדברים אמורים כאן ביישובים, אלא במצדים, המעידים על הדרכים שעברו במדבר. מתוך המצדים החדשים יש ללמוד על מציאותה של דרך בתקופת־הברזל, שירדה מאיזור־חברון, דרך המעלים של נחל־צאלים, אל חופי ים־המלח ומכאן נמשכה ודאי למואב²⁰.

ג. תקופת בר־כוכבא (התקופה הרומית)

נתגלו ארבעה מצדים רומיים, שסגרו על נחל־צאלים ממערב וממזרח. אתר 3 — מצד זה בנוי על אחת הפסגות הגבוהות שבאיזור, הר־בדר (רג'ם־בִּדִּירָה; ג. צ. 1743.0857), שממנה ניתן להשקיף על כל הסביבה. גל־האבנים, המסמן עכשיו את הרג'ם, נערם בפינתו הדרומית־מערבית של המצד הקדום. תכניתו הכללית היא ריבועית, וארכו של כל צד — כ־20 מ'.

17. ידיעות, כב (תשי"ח), עמ' 30—31.

18. כנ"ל, עמ' 27—32.

19. ראה: י. אהרונים, נגב יהודה, יהודה וירושלים, ירושלים תשי"ז, עמ' 53—56.

אהרונים ורותנברג, הספר הנ"ל (הערה 3), עמ' 12—47.

20. המהבר מקווה לחזור לדיון מפורט על דרך זו עם פרסום החומר כולו.

אפשר להבחין, במיוחד בצד המערבי, בשורה של חדרים סמוכים לחומה, המשווים לה צביון של חומת-סוגרים. המצד לא נשתמר יפה, באופן שאין אפשרות לברר פרטים שונים בו ללא חפירה. במקום נאסף שפע של חרסים מן התקופה הרומית, בכללם שברים של טרה-סיגילטה.

אתר 2—מצד זה הוקם על השלוחה שמצפון לבריכת-צפירה (נ. צ. 1760.0834), והוא שולט על נחל-צאלים ממערב ועל הדרך שעברה בנחל ליד בריכת-צפירה. אף מצד זה ריבועי הוא, ושטחו— 15×15 מ', בקירוב. הוא מוקף חומה, שעביה 3 מ', לערך, המכוסה גלים גבוהים של עיי-מפולת. השטח הפנימי מחולק לחצר, ששטחה 7×3 מ', בצפון, ולשלושה או ארבעה חדרים בדרום. ארכו של כל חדר משלושת החדרים הוא 6 מ' ורחבו—3 מ', בקירוב, ואילו החדר האמצעי מחולק, כנראה, על-ידי מחיצה נוספת לשני חדרים, ששטחו של כל אחד מהם 3×3 מ', לערך. גם כאן נלקטו חרסים רומיים רבים, ובכללם דוגמות של טרה-סיגילטה.

אתר 19—הוא מצד קטן, שהוקם בתחתית הנחל מתחת לעין-ענבה (נ. צ. 1824.0846). ניתן להבחין בו בריבוע, המשתרע על כמה מטרים מרר בעים, אך לא ערכנו כאן מדידות.

אתר 20—הוא מצד שני, שנבנה ממערב לעין-ענבה, כ-100 מ' מעל למצד הקודם (נ. צ. 1821.0845). בין שני המצדים נתגלו שרידים של שביל בנוי. כאן ניכרת בנייה מוצקה של מלבן, שהוא גדול קצת יותר מן המצד הקודם, אך גם במצד זה לא ערכנו מדידות.

שני מצדים אלה נועדו, ודאי, לשמירה על הכניסה לנחל ממזרח, ובמיוחד על שני המעיינות המזרחיים, שהם: עין-ענבה ועין-צאלים. מסתבר, שמצדים אלה נבנו בימי המצור על מצדה, כפי שיש להסיק משרידי הדרך הרומית הרחבה, המוליכה מן הכניסה לנחל-צאלים עד מצדה. נראה, שגם שאר המצדים קדומים הם, ויש לייחסם, לפחות, לתקופת מצדה. כן יש להניח, שהם היו קיימים, לפחות, עד תקופת בר-כוכבא, שעה שהרומאים השתלטו על דרכי-המדבר וניסו להכניע את הלוחמים, שביקשו מפלט במערות שבקאניונים העמוקים.

נוסף לשרידים אלה נתקלנו בשני אתרים מן התקופה הרומית:

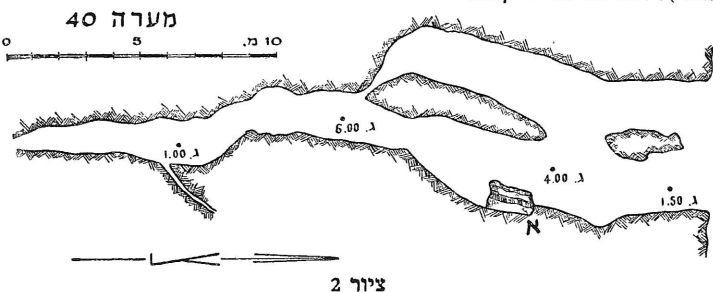
אתר 9—הוא קבר בנוי סמוך לעין-נמר, ששטחו 2×4 מ'.

אתר 18—כאן נמצאו שרידי-חניה וכן קיראמיקה רומית מעל למעלה-ענבה (נ. צ. 1766.0832, בקירוב).

המערות

מערות-המחבוא החשובות, שבהן נמצאו שרידים מתקופת ברכוכבא, הן בקרבת "מעלה-הלוחמים"; מהן אחת היא בנחל-הרדוף (40) ושלוש בנחל-צאלים (31, 32 ו-34).

מערה 40 (מערת-המקווה) (ציור 2) — היא בגדה הדרומית של בנחל-הרדוף (ג. צ. 1795.0862, בקירוב; לוח ט', 1). אף-על-פי שהקאניון של נחל זה קצר יחסית — זקופים הם מצוקיו וקשים יותר מאלה של בנחל-צאלים הגדול. מערה זו נמצאת בעומק של 115 מ' מתחת לשפת-הנהל (לפי אלטי-מטר), והגישה אליה קשה.

למרות פתחה הגדול אין המערה גדולה (ראה ציור 2). יש בה שני פרוזורים, שהם מתאחדים בתוך המערה, ועמקה הכללי הוא כ-25 מ'. אפייניים לה שרידים של בריכה מטויחת, בדומה לזו של מערת-הבריכה של עין גדי²¹, הנמצאים ליד קיר-הסלע השמאלי (לוח ט', 2; ראה תכנית המערה, ציור 2, א'). אותה בריכה היתה חצובה בסלע בחלקה ובנויה בחלקה. החלק הבנוי נהרס לחלוטין, ושרידי-הטיח שלו נשתמרו רק על-פני הסלע ובקרקעית. אורך הבריכה: עד 1.90 מ', עמקה: עד 1.40 מ' ורחבה: 1.25 מ'. חלקה התחתון היה צר מן העליון. קיבולת-הבריכה היתה, לפחות, 2.6 מ"ע, אך אפשר היה חלקה הבנוי גדול יותר ממה שניתן להבחין עכשיו. לא נמצאו בה תעלה או מרזב, שדרכם זרמו המים לבריכה, בדומה לבריכה של עין גדי, אך מערה זו מצטיינת במחילות רבות, הנפתחות כלפי מעלה, ואפשר לשער, שזרמו בה מייגשם, שירדו במקום והופנו לבריכה. במערה נמצאו בעיקר חרסים רומיים וכן חומר כלקוליטי מועט.

21. ראה: ידיעות, כב (תשי"ח), עמ' 40—42.

י. אהרונים

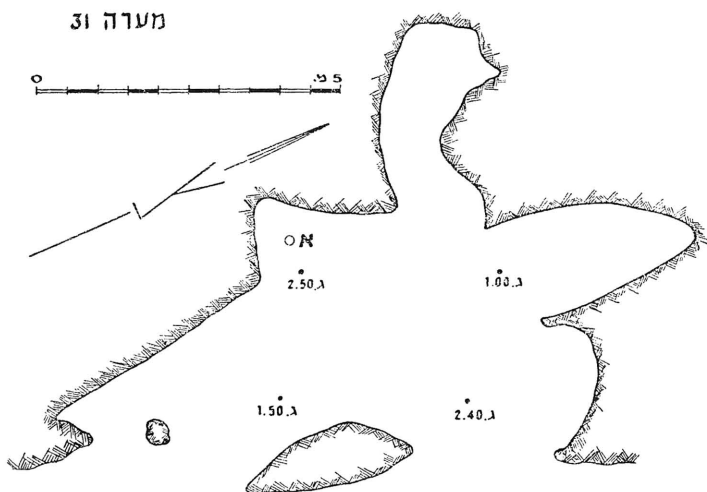
האולמות ערימות גבוהות של שפך ואבנים (לוח י', 2). אף בכוכים העמוקים ביותר, שאליהם חדרנו לאחר מאמצים רבים, מצאנו עקבות של חפירות וכלים של בדווים.

חפרנו כאן במקומות רבים, אך רק בכמה מהם עלה בידנו למצוא מפלסים כלקוליתיים בלתי־מופרעים. הקיראמיקה ברובה היא רומית, אבל גם התקופה הכלקוליתית מיוצגת כאן יפה. כממצאים מיוחדים יש לציין במערה זו:

(א) מטבע מימי טריאנוס (לוח י"ד, 4; וראה להלן).

(ב) בכוך פנימי של המערה (ציור 3, ב') נתגלתה קבורה עם 7 שלדים. הגולגולות נמצאו בערימה אחת, ובצדן — שאר העצמות. ברור, שכאן נערכה קבורה משנית של ליקוט עצמות, אך בקרבתן לא נמצא דבר, פרט לשריד־בד קטן על אחת העצמות. העצמות ושריד־הבד נמסרו לבדיקה.

מערה 31 (מערות־החצים) (ציור 4) — הגישה למערה זו קשה, ובקטע האחרון שלה צריך לעבור קיר־סלע חלק, שבו חצבנו שקעים למדרך כפ־רגל וכן מתחנו חבל. המערה קטנה ולה שני פתחים (ראה ציור 4).

ציור 4

מידותיה, במוצע, הן 4×7 מ', ולה כוכים קטנים אחדים. מערה זו, שלא נפגעה על־ידי הבדווים, נחפרה כולה על־ידינו. מצאנו בה מספר רב של כלי קיראמיקה, בכללם קנקנים (לוח י"ד, 1—2), סירי־בישול רומיים (לוח י"ג,

4—5) ²² ונר הרודיאני מן הטיפוס המאוחר (לוח י"ב, 5) ²³. עד כה לא נשלמו מיון כלי־הקיראמיקה ובדיקתם וכן לא הושלם עיבודם של גרעיני־המזון, שרידי־הבדים, גזרי־העץ והכלים השונים. אף במערה זו נתגלתה מטבע מימי טריאנוס (לוח י"ד, 3; וראה להלן). הממצא המעניין ביותר הוא מחסן של חצים, שנחשף באחת מפניות המערה (ראה תכנית המערה, ציור 4, א'). כאן נמצאו אחד־עשר ראשי־חצים מברזל, בעלי שלושה קצוות (לוח י"ג, 3). סמוך להם נתגלה מספר רב של קני־חצים, שחלקם הקדמי עשוי עץ, ואילו האחורי — קנה (לוח י"ג, 1). ארכם של חלקי־העץ הוא 14—20 ס"מ. מתוך המספר הרב של חלקי־הקנה ברור, שהם היו ארוכים יותר, אך קשה לקבוע את ארכם המדויק. חלקי־העץ מחודדים בקצותיהם, והחודים מות־אמים יפה לחלקי־הקנה. מקומות־החיבור של חלקי העץ והקנה וכן החלק הקדמי, שבו נתון ראש־החץ, מלופפים היטב על־ידי גידים. חלקו האחורי של הקנה צבוע אדום ושחור, ובסופו הותקן חריץ בשביל מיתר־הקשת (לוח י"ג, 2).

מערה 34 (מערת־המגילות) (ציור 5) — מערה זו נמצאת בין המערות 31 ו־32. היא חבויה והגישה אליה קשה. פתחה מכוסה בבליטת־סלע, ולא הבחנו בה כלל בשעת העבודה בשתי המערות הסמוכות; רק בדרך מקרה עמד אחד הסיירים על מציאותה. הגענו אליה בעזרת חבל, שנמתח ממערב ²⁴. מערה זו קטנה אף ממערות־החצים. רוחב פתחה הוא 2.5 מ', ומרכזה הוא חלל של 3×4 מ' בלבד. מצדה הימני נמשך כוך צר בעומק של כ־7 מ' נוספים. חלקה השמאלי והמרכזי של המערה היה תפוס על־ידי קן גדול של פרסים, ששכנו כאן במשך דורות, אך הקן נעזב לפני שנים אחדות (אפשר לרגל עבודת הבדווים במערה הסמוכה?).

קטעי הקלף והפאפירוסים הראשונים נמצאו בבור קטן במרכז המערה, סמוך לפתח, שבו נתגלו גם חפצים אחרים, בכללם מסרק, קוביות־משחק מעץ (לוח י"ב, 4) ושתי מטבעות. המערה נחפרה כולה על־ידינו ומצאנו במרכזה, מתחת לקן־הפרסים, קטעי־פאפירוסים נוספים. שתי המטבעות הן מימי אלאגאבאלוס (218—222 לספח"נ; לוח י"ב, 5) ומימי סווירוס אלכסנדר

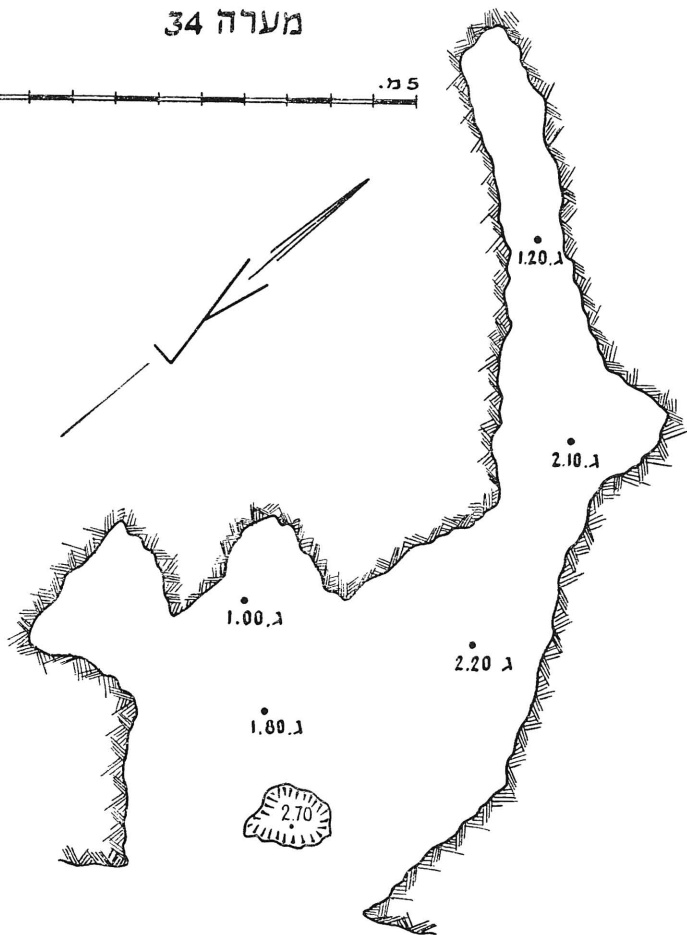
²² השווה: RB, 1953, figs. 3, 4, 17, pl. XI, 1—2.

²³ השווה: RB, 1953, figs. 4, 13.

²⁴ ארנון גורן ממעברות היה הראשון, שטיפס למערה וקשר את החבל. הוא גם מצא את קטעי־הקלף הראשון.

235—222 לספּה"נ; לוח י"ד, 6), היינו, כמאה שנה לאחר תקופת בר-כוכבא (ראה להלן).

מערה 34

ציור 5

החומר הכתוב כולל את החטיבות הבאות:

(א) קטע יִתְפִּילִין — נמצאו שתי רצועות-קלף עדינות ודקות מאוד,

בדומה לאלו של ואדי־מורבעת²⁵, המכילות שתיים מפרשיות־התפילין בכתב זעיר.

קטע א' (לוח ט"ו, 1) מכיל את הטכסט של שמות יג, א—י. אורך הקלף הוא 60 מ"מ ועביו המאכסימאלי 16 מ"מ. יש בו 11 שורות־כתב. גובה האותיות הוא 1 מ"מ, בממוצע. החלק הימני של הקלף קרוע, ובתחילת כל שורה חסרות כמה מלים. בשורות העליונות חסרות 14—15 אותיות, ואילו בשורות התחתונות—עד 21 אותיות, כלומר, חסר קטע של 20—25 מ"מ, בקירוב. וזו לשון הכתוב:

1. [קדש] לי כל בכור פטר כל רחם בבני ישראל באדם ובבהמה
2. [לי הוא ויאמר משה א]ל העם זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים מבית
3. [עבדים כי בחוק יד הו]ציא יהוה אתכם מזה ולא יאכל חמץ היום אתם יצאים
4. [בחדש האביב והיה כ]י יביאך יהוה אל ארץ הכנעני והחתי והאמרי והחוי
5. [והיבסי אשר גשבע ל]אבתך לתת לך ארץ זבת חלב ודבש ועבדת את
6. [העבדה הזאת בחדש הזה] שבעת ימים תאכלו מצת וביום השביעי חג
7. [ליהוה מצות יאכל את שב]עת הימים ולא יראה לך חמץ ולא יראה
8. [לך שאר בכל גבלך והגד]ת לבנך ביום [ההוא] לאמר בעבור זה עשה
9. [יהוה לי בצאתי ממצרים והיה] לך ל[אות] על ידך ולזכרון בין עיניך
10. [למען תהיה תורת יהוה בפיד כ]י ביד חזקה הוצאת יהוה ממצרים וש
11. [ושמרת את החקה הזאת למו]עדה מימים ימימה.

בכתוב מצוי שינוי מעניין לגבי הנוסח המסרתי, שהדגשנו אותו בכתב שמן. בשורה 6 כתוב: "שבעת ימים תאכלו מצת", במקום "שבעת ימים תאכל מצת". נוסח זה מצוי גם בתרגום השבעים ובתרגום הסורי, אלא בתרגום השבעים יש שינוי נוסף: ἐξ ἡμέρας ἔδεσθε (ששת ימים תאכלו). הנוסח הנדון הוא צורת־ביניים בין הנוסח המסרתי לתרגום השבעים והוא מהווה תוספת מעניינת לשינויי־הנוסח העבריים, המקבילים לתרגום השבעים. האותיות האחרונות של שורה 10 אינן ברורות. ייתכן, שהסופר החל בכתובת המלה "ושמרת", אך מאחר שלא הספיק המקום לכתובתה—מחק את האותיות וחזר על מלה זו בשורה 11.

קטע ב' (לוח ט"ו, 2) מכיל את הטכסט משמות יג, יא—טז. גודל הקלף: 19×27 מ"מ. אף בו 11 שורות־כתב באותיות שהן גדולות קצת יותר מאלו של הקטע הקודם. אף קטע זה קרוע בצד ימין וחסרות בו כ־20—25 אותיות

R. de Vaux, *RB*, 60, 1953, pp. 263 f., 269. 25.

בכל שורה, כלומר, נשתמר רק כשליש של רצועת־הקלף המקורית. וזו לשון הכתוב:

1. [והיה כי יבאך יהוה אל א]רץ הכנעני כאשר
 2. [נשבע לך ולאבתיך ונתנה לך והעבר]ת כל פטר רחם ליהוה
 3. [וכל פטר שגר בהמה אשר יהיה לך ה]זכרים ליהוה וכל
 4. [פטר חמר תפדה בשה ואם לא תפדה ו]ערפתו וכל בכור
 5. [אדם בבניך תפדה והיה כי ישאלך] בנך מחור לאמר
 6. [מה זאת ואמרת אליו בחזק יד הו]ציאנו יהוה ממצרים
 7. [מבית עבדים ויהי כי הקשה פרע]ה לשלחנו ויהרג יהוה
 8. [כל בכור בארץ מצרים מבכר א]דם ועד בכור בהמה
 9. [על כן אני זבח ליהוה כל פטר] רחם הזכרים וכל בכור
 10. [בני אפדה והיה לאות על ידכ]ה ולטוטפת בין עיניך
 11. [כי בחזק יד הוציאנו יהוה מ]מצרים
- הנוסח הזה במלואו עם הנוסח המסרתי ואין בו שום שגיאה.²⁶

(ב) קטע־מגילה — נמצאו שוליים של מגילת־עזר, ובמרחק של 5 ס"מ מן הקצה העליון נשתמרו שרידים של כמה אותיות עבריות (לוח ט"ו, 3). ניכרים שרידים של שתי מלים, וברורות ביותר הן ארבע אותיות למ"ד, שתיים בכל מלה, המזכירות את צורת הלמ"ד בממצאי ואדי־מורבעת²⁷. המלה השנייה מתחילה באותיות "לכל".

(ג) קטע־פאפירוסים — נתגלו כמה קטעי־פאפירוסים. לאחר שנפתחו ויושרו על־ידי פרופ' ביברקראוט נתברר, שהם מכילים כתובות שונות באותיות עבריות וכמה כתובות ביוונית. הקטעים הראשונים, העבריים, מכילים שרידים של צורות־כתב שונות, ואין תקווה לצרפם לטכסט שלם יותר. לעומת־זה נתגלו בין הפאפירוסים היווניים שני קטעים גדולים יותר, ובכל אחד מהם כמה שורות־כתב, הכוללות טורים של שמות אנשים ומספרים. הפאפירוסים היווניים מתפרסמים להלן על־ידי ד"ר ב. ליפשיץ; הקטעים העבריים יפורסמו במועד מאוחר יותר.

²⁶ P. Werberg-Møller (VT, 10, 1960, pp. 229–230) היה סבור, שיש כאן שינוי לגבי הנוסח המסרתי, אך קריאתו נתבססה על צילום הקטע בעתונות, שהוכן לפני יישור קפלי־הקלף.

²⁷ השווה: R. de Vaux, RB, 1953, pl. XII a.

סיכום

במערות של נחל־צאלים ושל נחל־הרדוף מצאה מקלט, בשלבה האחרון של מלחמת בר־כוכבא, חבורה של לוחמים, בדומה לחבורות שישבו בוואדי־מורבעת ובנחל־הבר. הבריכה המטויחת, שנתגלתה במערה 40 (מערת־המקווה), כדוגמת מערת־הבריכה בקרבת עין־גדי, מעידה, שמקומות־המחבוא הוכנו מראש ושהלוחמים הכירו יפה את האזור. על־יסוד העבודה המרובה, שהושקעה על־ידי הבודווים במערה 32, ניתן לשער, שלפחות חלק מן החומר מן "המערות הבלתי־ידועות" מקורו במערה זו. כל קטעי־הכתב, שנתגלו על־ידינו, נמצאו במערה הקטנה 34, שהבודווים לא הגיעו אליה. מעניין לציין, שהממצא כולל חומר מגוון, כגון: קטעי תפילין, מגילה ופאפירוסים מסוגים שונים. לנוכח המצב הפגום של חומר זה, ובמיוחד של הקטע הקטן של המגילה, יש להניח, שרוב החומר, שהוחבא במערה זו, הועבר מכאן כבר בימי־קדם. אפשר אירע הדבר סמוך לתאריכן של שתי המטבעות המאוחרות, כלומר, כמאה שנה לאחר מלחמת בר־כוכבא.

על־סמך ממצא מאוחר זה והעדר כל סימני־מצור רומיים, בדומה לאלה של נחל־הבר, יש לשער, שהחבורה, שהתחבאה בנחל־צאלים, לא נתגלתה על־ידי הרומאים. אין להניח, כמובן, שהם ישבו במערות אלו תקופה כה ארוכה; ומסתבר, שחזרו לכפרי־יהודה השונים כשוך הסערה. בכל זאת הוסיפו להחזיק את מערות־המחבוא במצב תקין לקראת שעת־חירום אפשרית, לפחות במשך מאה שנה, בקירוב. ברבע השני של המאה השלישית לספה"ג עזבו, כנראה, סופית את המערות, ואולי באחד מביקוריהם האחרונים לקחו עמם חלק מן הדברים, ששרידיהם נשתמרו בהן.